

EMPATIE A EMOCE V ETNOGRAFICKÉM VÝZKUMU

Reflexe nad výzkumem percepce smrti*

Petra Ponocná

Fakulta humanitních studií UK Praha

Empathy and Emotion in Ethnographic Research. Reflections on the Research of the Perception of Death

Abstract: Ethnographic research differs from other types of research by literally being an embodied experience. The essential part of ethnographic research is observation and participation, including listening and asking questions about the lives of people, their experiences, and the meanings they give to their experiences and lives. Establishing relationships in the field can often result in an ethical challenge, related to this relationship and to personal boundaries, as well as to the problem of binding after the ethnographer leaves the terrain. If the subject of research requires a thorough / deep sensitivity, the ethnographer finds themselves on thin ice. The researcher can be emotionally influenced by what they do, by the places they find themselves in, and by the answers they receive. In this article, I submit my own methodological reflection on my research on the perception of death in contemporary Mexico City. I focus on the ways in which emotions and empathy can influence the relationship between the researcher and the informant. An important part of the article is the reflection of the overwhelming emotions experienced, and the actions that must be observed for coping with mental pressure.

Keywords: *methodology; qualitative research; emotions; empathy; self-reflection*

* Článek vznikl díky finanční podpoře Grantové agentury Univerzity Karlovy v rámci grantového projektu č. 8151 s názvem Día de Muertos v současné mexické společnosti: proměny svátku v souvislosti s nacionalistickým diskursem a politikou identity. Během dvouletého projektu (2016–17) jsem v Mexico City provedla tři etnografické výzkumy. Zkušenosti, které jsem během výzkumů nabyla, byly zásadním podnětem ke vzniku tohoto článku. Na tomto místě bych ráda poděkovala dvěma anonymním recenzentům za podnětné připomínky.

Tento text pojednává o metodologické (sebe)reflexi, jejíž stěžejní částí je promýšlení problematických momentů mého výzkumu a nastínění možných přístupů či řešení takových situací. Snažím se zde poukázat na to, jakou roli hrají v etnografickém výzkumu emoce, empatie a důvěra a jak je možné je ve výzkumu produktivně využít. Mým záměrem zde rozhodně není přednést čtenáři sebestředně zaměřený výčet toho, co jsem v terénu prožívala. Tomuto tak zvanému etnografickému narcismu (Bourdieu – Wacquant 1992: 46; Bourdieu 2003: 287) bych se ráda vyhnula. Kromě toho se zde nezabývám pouze úlohou vlastních emocí ve výzkumu, právě naopak zde nechávám prostor pro nástin prožívání a přiblížení emocí mých informátorů, včetně analýzy jejich chování. Poukazuji také na důležitost sebereflexe a vypořádávání se s psychicky náročnými situacemi v terénu nejen pro samotného výzkumníka, ale také pro jeho informátory. Text rozdělují na několik částí, z nichž každá pojednává o jednom z aspektů výzkumu a je doplněna o vlastní zkušenosti z výzkumu. Cílem tohoto textu je na základě analýzy jednotlivých komponentů výzkumu představit možné návrhy a postupy při zkoumání citlivých témat.

V článku vycházím z návratných etnografických výzkumů zaměřených na percepci smrti a její souvislosti s mexickým nacionalismem a politikou identity v Mexico City, které absolvuji již tři roky.¹ Zajímám se o to, jakými způsoby je nakládáno s tematikou smrti v lokálním a nacionálním kontextu s důrazem na svátek Día de los Muertos, a také o to, jakou roli hraje smrt v životech mých informátorů a jaké mechanismy jejich vnímání ovlivňují. Hovořit o citlivých tématech, jako je vzpomínání na zesnulé, smrt, strach ze smrti, umírání a smrtelné nemoci, katastrofy a (sebe)vraždy,² se ukázalo jako emočně náročné nejen pro mé informátory, ale také pro mě samotnou. Jak ve svém článku poznamenávají Palgiová a Abramovitch, antropolog studující smrt v jakékoliv společnosti (tedy i ve své vlastní) se nachází v nelehké pozici – za prvé se jedná o velmi citlivé téma a za druhé v rámci oboru existoval po dlouhou dobu pouze nepatrný

¹ Při výzkumech užívám převážně hloubkové, neformální a polostrukturované rozhovory, biografickou metodu, metody orální historie a ve výjimečných případech také dotazníky.

² Vzhledem k tematickému zaměření mého výzkumu (percepce smrti ve spojitosti s nacionalismem) mě zprvu ani nenapadlo, že bych během rozhovorů dospěla s mými informátory k tématům jako jsou přírodní katastrofy či násilně motivované činy a vraždy. Na tato témata však často došla řeč zcela přirozeně, ze strany mých informátorů. Nejdříve jsem to vnímala jako odbočení od tématu a měla jsem tendenci vracet rozhovor zpět k tomu, co jsem potřebovala zjistit. Záhy jsem však zaznamenala, že tato témata se mých informátorů blíže dotýkají, ať již s nimi přišli přímo do styku, nebo ne. Jak mi spousta z nich pověděla, život ve městě, jako je Mexico City, je nebezpečný a člověk nikdy neví, zda se dožije příštího dne.

konsensus vztahující se k typům otázek, které by měl antropolog svým informátorům klást a jak by měl takový výzkum provádět (Palgi – Abramovitch 1984: 386). Je však zapotřebí podotknout, že v době, kdy článek těchto autorů vyšel, existovalo daleko méně publikací týkající se antropologie smrti a posmrtných rituálů, než je tomu dnes.³

V posledních dvaceti letech jsou antropologické práce na téma smrt a umírání doplňovány zásadní otázkou: jak mění smrt jakožto předmět výzkumu vztahy výzkumníka k informátorům a naopak? (Kaufman – Lynn 2005: 324). Sdílením myšlenek o smrti s informátory se daleko více maže pověstná hranice mezi cizincem, outsiderem, příchozím (tedy antropologem) a mezi rodilým, domorodcem, informátorem. Tato skutečnost však může představovat (a často také představuje) dilema a emoční výzvu pro výzkumníka. Právě emoční vypětí či emoční výzvy v kontextu etnografického výzkumu jsou jádrem tohoto textu. Dokladem toho, že se s těmito problémy potýkají antropologové snad od počátků existence oboru, jsou následující příklady: Hortense Powdermakerová popsala extrémní stres, který zažila, když si dělala poznámky na prvním pohřbu, kterého se účastnila během výzkum v matrilinéární společnosti na jednom z ostrovů Papui–Nové Guinei. Tím, co její stres vyvolávalo, byla ve skutečnosti představa, jak si na jejím vlastním pohřbu dělá poznámky jiný antropolog. Cítila se nemístně a nevhodně, dokud nezjistila, že domorodci její přítomnost při pohřebním rituálu naopak považují za prestižní. Poté vyžadovali její přítomnost na každém dalším pohřbu, což jí umožnilo nahlédnout do celého rituálního procesu (Powdermaker 1933: 288–319). Ruth Beharovou zase ztráta vlastního dědečka inspirovala k vyličení zranitelnosti, které antropolog čelí tváří tvář smrti. Tato silná osobní zkušenost ji přiměla k myšlence, že antropolog nikdy nemůže být nestranný pozorovatel, ale naopak je zapotřebí, aby si přiznal vlastní zranitelnost (Behar 1996: 43–70). Jako další příklad bych uvedla Rosaldův prožitek emočního vypětí, které souviselo s nešťastným úmrtím jeho manželky a které mu pomohlo pochopit emoce lovců na Filipínách, které zkoumal (Rosaldo 1988: 429–431). Z českého prostředí bych uvedla například zkušenosti Jakuba Grygara, který

³ Mezi současná hlavní výzkumná témata antropologie smrti patří například komercializace smrti a náboženských rituálů (Mitford 1998; Suzuki 2000), studium moderních hospicových hnutí, tematika biomoci a biopolitiky, thanatopolitiky (Foucault, Languilhem). Počátkem devadesátých let 20. století nabývá na významu studium politiky identity v souvislosti s uvědoměním si vlastní smrtelnosti a role paměti a zapomínání při konstituování smrti (Williams 2003; Heilman 2001; Francis 2005) a také tematika dětské smrti a násilí (Scheper – Hughes 1993). V českém akademickém prostředí se tematikou smrti a pohřebními obřady zabývá například Olga Nešporová (2014).

prováděl etnografický výzkum v polsko-běloruském a polsko-ukrajinském pohraničí v letech 2006–08. Grygar v terénu prožíval samotu, obavy a pocítoval jak sympatie, tak antipatie k lidem, kteří se mu stali výzkumnými partnery. Grygar dále uvádí, že všechny tyto emoce ovlivňovaly jeho každodenní jednání i volbu výzkumných strategií (Grygar 2016: 38–40).

Silné emoce a prožitky, které výzkumník nejen v terénu, ale také ve vlastním životě prožívá, mohou být v konečné fázi pro samotný výzkum pozitivní a mohou sloužit jako další stupínek k rozkrývání motivů a životů těch, které studujeme, abychom dokázali lépe pochopit jejich kulturu. V každém směru jsou však zásadní částí výzkumu, propůjčují mu osobitost a měly by být zahrnovány do etnografického textu.

Následující text je rozdělen do tří částí. První pojednává o reflexivitě a antropologově identitě v terénu, druhá o vztazích antropologa a jeho výzkumných partnerů a třetí o emočním zahlcení v terénu. Všechna tato témata spolu navzájem souvisejí a prolínají se, pro lepší přehlednost jsem se však rozhodla rozdělit je do tří kapitol.

Reflexivita a identita v terénu

Výzkum, který v Mexiku provádím, je výzkumem etnografickým,⁴ jehož hlavním komponentem je zúčastněné pozorování. Zúčastněné pozorování je oproti jiným výzkumným metodám velmi závislé na reflexivitě výzkumníka. Vyžaduje emoční vyzrálost a schopnost shromažďovat data rozličného charakteru, včetně uvědomění si vlastní pozice v terénu a analýzy vztahů, které zde antropolog navazuje. Proces vytváření vztahů k terénu a v terénu se mění v průběhu času a zahrnuje nejen vztahy k ostatním lidem, ale také vztah antropologa k sobě samému, proměnu tohoto vztahu a nahlížení na sebe sama během výzkumu. Právě prostřednictvím tohoto sebereflexivního procesu v rámci vztahování se k druhým a neustálého vyjednávání vlastní pozice si výzkumník uvědomuje vliv své existence a jednání na zkoumané okolí.

Poukazování na důležitost reflexivního procesu během zúčastněného pozorování a jeho vztahu k antropologovým emocím a prožitkům započalo zhruba v sedmdesátých letech dvacátého století. Koncept reflexivity v zásadě odmítá

⁴ Etnografický výzkum vnímám jako kreativní, flexibilní a otevřený proces, který probíhá nejen, když jsem v terénu, ale také mimo něj. Samotný pobyt v terénu je pro mě pouze jednou z mnoha poloh zkoumání (Stockelová 2013: 8), neboť se výzkumu věnuji i mimo něj.

myšlenku, že výzkumné pole je autonomní, odtržené od všeho ostatního, čehož je ve skutečnosti součástí, a že nepůsobí na život výzkumníka (Hammersley – Atkinson 1996: 15). Obrat k reflexivitě se tak vymezuje vůči pozitivistickému přístupu, který zastává myšlenku, že výsledky výzkumu je možné oddělit od výzkumníka. Hodnotová neutralita a objektivita jsou tedy považovány za diskutabilní. Jak poznamenává Barbara Tedlocková: „Obyčejné pozorování, které doposud zahrnovalo objektivní metodologii a ničím nedotčeného pozorovatele, se v rámci kvalitativního výzkumu proměnilo v pozorování zúčastněné, které je spojené s emocemi a metodologicky je daleko více zavazující“ (Tedlock 1991: 69). Výzkumník začal být vnímán jako člověk se svými nedostatky a slabostmi a jeho role ve společnosti, kterou zkoumá, byla nahlížena v souvislosti se zkoumaným problémem, ne mimo něj. Daleko větší důležitost začala být připisována antropologovu vlivu na ty, kteří jsou předmětem jeho studia. V tomto ohledu je antropologický výzkum jakýmsi kreativním procesem, ve kterém antropolog zaujímá roli spolutvůrce. Jeho působení na ty, které zkoumá, je nesporné, ovšem nesmí být přehlíženo a je třeba ho analyzovat. Interpretovaná sociální realita je poté výzkumníkův konstrukt, je výsledkem jeho snah o zobrazení a vysvětlení toho, co zkoumáme (Pavlásek – Nosková 2013: 14).

Pravděpodobně nekomplexněji představil koncept reflexivity v rámci sociálních věd Pierre Bourdieu a považoval ho za klíčový pro sociální výzkum a sociální vědu (Bourdieu – Wacquant 1992). Reflexivitou Bourdieu neměl na mysli pouhé reflektování například důsledků svého výzkumu. Zdůrazňoval důležitost konceptuální a epistemologické reflexivity a na nich založeného výzkumu, který je zároveň výzkumem oproštěným od hodnotové neutrality. V praxi to znamená, že antropolog by měl reflektovat nejenom prostředí a události ve výzkumu, ale také svůj náhled na sociální svět a pojmy, které v rámci tohoto náhledu užívá. Důležité je uvědomování si toho, jakým způsobem přemýšlí antropolog o těch, které zkoumá, a jak tento způsob přemýšlení ovlivňuje povahu získaných dat i finální výstup výzkumu (Růžička 2015: 25). Praxe reflexivity tedy vychází nejen z analýzy těch, které zkoumám, ale také z analýzy sebe samého, jinak také řečeno: je zapotřebí si uvědomovat, jak moje (antropologovo) vnímání světa ovlivňuje to, co kolem sebe vidím, čemu věnuji pozornost, jak si viděné a vnímané interpretuji a jak s ním dále nakládám v rámci následné produkce vědy. V antropologické praxi to znamená, že výzkumník se má snažit o zasazení zkoumaného problému do historického, politického a společenského kontextu, vycítit a analyzovat vlastní pozici v něm a poté provádět výzkum, ve kterém bude mít tyto skutečnosti stále na paměti.

Jedná se o zpochybnění reality takové, jaká si myslíme, že je, v rámci zkoumání toho, jaká se jeví (Bourdieu 2003).

V současnosti není reflexivita v etnografickém výzkumu vnímána pouze jako volba, ale jako nutnost každého výzkumníka (Stöckelová 2013: 19). Není pouze otázkou introspekce, ale snahou o vytvoření prostoru pro pohled druhých a jeho zachycení. Výzkumník by si měl v tomto kontextu uvědomovat, jak ho informátoři vnímají, co v jejich životech způsobuje a jak jeho vlastní konání ovlivňuje identitu v terénu. Neměl by svým informátorům vnucovat pojmy a koncepty vycházející ze sociálního světa jemu vlastního, ale nechat prostor pro vyjádření, pojmy a koncepty sociálních světů těch, které studuje. Výzkumníkova reflexivita se také úzce vztahuje k etice – kritické zvažování výzkumných poznatků i cest, jakými jsme k nim došli, je nezbytné (Guillemin – Gillam 2004: 16).

Je tedy jasné, že výzkum neprobíhá ve vzduchoprázdnu, jedná se o osobní, emocionální, ztělesněný a mnohdy náročný proces. Etnografové jsou také pouze lidé, kteří mají vlastní identity, jež ovlivňují jejich výzkumnou praxi (Brewer 2000: 99–100). Tomu, jaký vliv měla moje vlastní identita a co jsem společně s ní do terénu vnesla (včetně samotného tématu výzkumu), se budu věnovat na následujících stránkách textu. Nejdříve bych však chtěla představit svou pozici v terénu, která zásadním způsobem formovala vývoj výzkumu a která dala podnět pro vznik tohoto článku.

Během svého výzkumu jsem zastávala *několik rolí*. Jednou z nich byla role zповědnice či důvěrnice, na kterou se výzkumní partneři obraceli se svými problémy a svěřovali se jí. Ze skutečnosti, že jsem se takovou důvěrníci stala, jsem zpočátku nebyla příliš nadšená, neboť jsem nevěděla, jak takovou situaci uchopit a zda mám vůbec „právo“ takovou roli jakožto výzkumnice zastávat. Samotné téma výzkumu však předznamenalo to, jakým směrem se budou vztahy a rozhovory s mými informátory ubírat. Protože jsem s nimi často řešila témata umírání a smrti, někteří z nich si na tuto skutečnost zvykli. Smrt a umírání pro ně představovaly intimní a v některých případech do určité míry také tabuizovanou sféru⁵ a zpočátku jsem z jejich strany během rozhovorů vnímala určitý

⁵ Z mého výzkumu vyplývá, že smrt pro mé informátory představuje intimní záležitost, ačkoliv ji možná přijímají s větším klidem, než by se dalo očekávat. Nemůžu zde proto souhlasit s názory některých mexických intelektuálů (např. Octavio Paz), kteří tvrdí, že smrt Mexičaně chápou jako přirozenou součást života a bez problému, skoro až s nihilistickým postojem, se jí vzdávají. Pokud ji doopravdy vnímají jako méně zneklidňující a rušivou, pak pouze proto, že s ní přicházejí do kontaktu daleko více než například Západoevropané, což je ovlivněno mnohými faktory, jak těmi měřitelnými, například socioekonomickým zázemím a z něj vyplývajícími životními možnostmi, včetně zdravotní péče, tak těmi více abstraktními, jako například vědomí, že Mexico City se nachází na tektonicky nestabilním podloží, a tudíž je vlastní budoucí existence do určité míry poměrně nejistá.

odstup. Po určité době, jejíž délka se lišila dle osobnosti informátora a také dle délky naší známosti, se tento odstup začínal vytrácet. Informátoři mně začali sami od sebe sdělovat nejen své prožitky související se ztrátou blízkých, ale také osobní strachy, naděje, otázky víry či nevíry v posmrtný život a tak podobně. Právě takové situace mně velmi pomohly nejen pochopit osobnosti mých výzkumných partnerů, ale také jejich vnímání sebe sama ve společnosti, kterou jsem zkoumala, a poodkrýt mnohé souvislosti, které by jinak mohly zůstat skryté, nebýt mé „zповědnické“ role. Jak navíc uvádějí výzkumnice Margaret Anzulová a Margot Elyová, lidé, kteří ve svém životě nemají mnoho možností povídat si s někým jiným, mohou využít této příležitosti při rozhovoru s antropologem (Anzul – Ely 1991: 57–63). Antropolog navíc často provádí rozhovory v soukromí (např. v domácnostech informátorů) a tím se jim ještě více přibližuje. V tomto směru jsem si plně uvědomovala (alespoň jsem to tak vnímala) důležitost etnografické citlivosti a emoční inteligence, která dle mého názoru hraje ve výzkumu významnou roli a jejíž důležitost by neměla být opomíjena.

Moje další role byla spjata s mým původem a fyzickým vzhledem. Jak uvádí Matoušek, vzhled a vystupování výzkumníka jsou důležitou součástí výzkumu a mohou celý výzkumný proces buď zkomplikovat, nebo naopak výzkumníkovi ulehčit vstup do komunity (Matoušek 2004: 62). Než jsem většinu informátorů oslovila a pověděla jim něco o sobě, považovali mě buď za turistku z Ameriky, nebo za Mexičanku pocházející z vyšší společenské vrstvy. Reakce lidí na moji přítomnost na ulicích, v obchodech, na hřbitovech, při kulturních akcích, v knihovnách a ve školách se mírně lišily v závislosti na prostředí a jeho obyvatelích. Moje přítomnost v centru města a v Xochimilku nezůstala nepovšimnuta. V domě v centru města, kde jsem pár týdnů bydlela, se někteří sousedé (které jsem já sama viděla pouze jednou či dvakrát) mých výzkumných partnerů vyptávali, jak dlouho tam budu bydlet, proč tam vlastně jsem a jestli se tam zase vrátím. Jakožto cizinka a někdo, kdo obývá městský prostor, který je mým výzkumným partnerům známý, jsem se občas cítila jako vetřelec, bez ohledu na to, jak dlouho jsem na daném místě bydlela a s kolika lidmi se v okolí seznámila. Vždy tu byli noví lidé, kteří se na mě dívali buď se zájmem, nebo s nepřátelským výrazem, podle toho, jaké měli sami zkušenosti s cizinci a postoje k nim. Můj pocit nepatřičnosti se stupňoval v situacích, kdy šlo dle mých informátorů o moje bezpečí. Oproti výzkumným tématům zabývajícím se například studiem marginálních komunit, uživatelů drog (Bourgeois 2003), obchodování s orgány (Scheper – Hughes 2000, 2004) či kriminality mě samotné téma mého výzkumu nevystavuje nebezpečí a nikdy mě zatím

naštěstí nepřivedlo do život ohrožující situace. Během výzkumů zbytečně neriskuji a víceméně vždy dám na rady místních (což například znamená, že nenavštěvuji podezřelá místa či čtvrti vyhlášené svoji vysokou kriminalitou). Za poměrně bezpečné považuji i místo svého výzkumu, kterým je Xochimilco a částečně také určité oblasti Mexica City. Jakožto někdo, kdo je obeznámený s nebezpečnými částmi města, a vzhledem k opatrnosti mně vlastní jsem se tedy domnívala, že se žádnému nebezpečí nevystavuji. Některé události mě však vyvedly z omylu. Když jsem například odcházela z jednoho ze hřbitovů v Xochimilku ve čtvrti, která se mi jevila jako bezpečná (byla jsem tam v denní dobu, šla jsem podél poměrně frekventované silnice, v okolí se nevyskytovala žádná podezřelá zákoutí), a zastavila jsem, abych si vyfotila sochu Dolores Olmedové,⁶ prošla kolem mě žena středního věku s mladou dívkou. Starostlivě se na mě podívaly a šly dál. Po pár sekundách se otočily a vrátily se ke mně. Paní mi s mírně vystrašeným a velmi starostlivým pohledem v očích sdělila, ať fotoaparát okamžitě schovám a jdu rychle pryč, že prý, cituji: „tahle čtvrt' není pro někoho, jako jsi ty, příliš bezpečná a může se stát, že tě dřív nebo později někdo přinejlepším okrade.“ Na moji otázku, proč si to myslí, odvětila, že svým vzhledem jsem příliš nápadná. Poděkovala jsem jí a poslechla.

Kromě toho jsem se nevyhnula skoro každodenním radám mých výzkumných partnerů a mexických přátel o tom, kam mám chodit, kam chodit nemám, kde si musím dávat pozor a co si s sebou rozhodně nemám brát. Z toho hlediska jsem se musela terénu přizpůsobit daleko více, než jsem si původně dokázala představit. Na druhou stranu jsem byla svým přátelům a výzkumným partnerům za projevy jejich starostlivosti svým způsobem vděčná, bez ohledu na to, zda byly, nebo nebyly přehnané. Zakoušení společné zkušenosti, v tomto případě potencionálního nebezpečí v ulicích, naše vztahy a vzájemnou důvěru do určité míry prohloubilo.

Raymond Lee rozlišuje dva typy nebezpečí v etnografickém výzkumu. První souvisí s tématem a místem výzkumu, druhý vyplývá ze situace, kdy se antropolog ocitne, mnohdy nechtěně, ve špatný čas na špatném místě (Lee 1995: 11, 12–15). Zatímco prvnímu typu nebezpečí část antropologů nečelí, v tom druhém se můžeme ocitnout všichni. Pravděpodobnost, s jakou se v takové situaci ocitneme, pak dle mých zkušeností závisí nejen na nás, ale právě na našich

⁶ Dolores Olmedo byla mexická podnikatelka a filantropka, přítelkyně malířky Fridy Kahlo a jejího manžela Diega Rivery. Olmedo v Xochimilku vlastnila obrovský pozemek s haciendou, ze které částečně vytvořila muzeum.

výzkumných partnerech, na jejich obeznámenosti s terénem a jejich kulturou, na jejich osobních zkušenostech, míře empatie a hlavně vztahu k nám jakožto výzkumníkům. Vztahy antropologa a výzkumných partnerů pak do značné míry umožňují antropologovi bezpečně se pohybovat v terénu, neboť míra nebezpečí, které antropologovi ve výzkumu hrozí, pak bezesporu utváří výzkumné poznatky. Každý antropolog velmi dobře ví, že bez výzkumných partnerů, klíčových informátorů a vůbec všech osob, se kterými je během výzkumu v kontaktu, by toho v terénu příliš nezmohl. Zvláště pokud zkoumá citlivá témata, jakými je smrt a umírání. Již od počátku výzkumu je proto důležité mít toto na paměti.

Sebeotevření, důvěryhodnost a empatie – sociální kompetence nezbytné pro úspěšný výzkum

Vstup antropologa do zkoumaného prostředí je svázán se získáváním přístupu do něj a navazováním kontaktu s informátory, pro které se v angličtině souhrnně používá termín *rapport*. Příznivý vývoj navazování kontaktů a vytváření zpětné vazby mezi antropologem a výzkumnými partnery je zásadní a prioritní podmínkou úspěšného kvalitativního výzkumu (Pitts – Miller-Day 2007: 179), přičemž k příznivému *rapportu* dochází pouze v případech, že mezi oběma stranami existuje dlouhodobější schopnost vcítění se do druhého. Jedná se tedy o procesuální záležitost – kontakt a zpětná vazba musí být neustále vyjednávány.

V tom, zda se *rapport* vyvíjí pozitivně, což znamená ku prospěchu jak výzkumníka, tak informátora, hrají roli tři aspekty: *reciprocita*, *sebeotevření* (self-disclosure) a *důvěra* mezi výzkumníkem a výzkumným partnerem. Na následujících řádcích se těmto třem aspektům budu věnovat podrobněji za pomoci příkladů z vlastního výzkumu.

Sebeotevření a důležitost reciprocity v terénním výzkumu

Během terénních výzkumů v letech 2014, 2016 a 2017 jsem provedla kolem čtyřiceti rozhovorů, a ačkoliv byl každý z nich specifický dle toho, s kým a kde byl veden, celkově bych rozhovory rozdělila do dvou skupin. Do první skupiny patří rozhovory se správci hřbitovů, úředníky a osobami s vyšším společenským statusem. Rozhovory a interakce s těmito informátory byly odlišné od zbývajících v tom, nakolik jsem odhalila svoji identitu. V těchto případech jsem vystupovala jako výzkumnice a studentka antropologie, moji informátoři na mě tak nahlíželi a nebylo potřebné je obeznamovat s tím, co si sama myslím o tématu, kterým

se zabývám, či jaký je můj postoj ke smrti – ve skutečnosti je to ani nezajímalo. Oproti tomu zbývající rozhovory, tedy rozhovory s lidmi, u kterých jsem bydlela a se kterými jsem trávila volný čas, se v mnohém lišily. Odehrávaly se na daleko osobnější rovině a někdy přecházely do hodinových diskuzí, tudíž měly málo společného s formálním polostrukturovaným rozhovorem. V některých případech se dotýkaly citlivých témat a osobních zkušeností se smrtí blízkých osob. Občas měli někteří informátoři slzy v očích, když vzpomínali na své blízké zesnulé, anebo jim samotné téma připomnělo vlastní zranitelnost a smrtelnost.⁷ V takových situacích, které Guillem a Gillam nazývají eticky důležitými okamžiky nebo také etikou v praxi, jsem si však uvědomovala, nakolik se liší přístup mých výzkumných partnerů ke mně a že v této souvislosti odhaluji z vlastní osobnosti daleko více, kromě jiného také proto, abych se více dozvěděla. Občas jsem se ocitla v situacích, kdy jsem musela zvážít, zda je vhodné v rozhovoru pokračovat, nebo nakolik vlastně můžu sdělit něco o sobě. Všechna tato rozhodnutí mají etické důsledky (Guillem – Gillam 2004: 14) a velmi ovlivňují jak pozdější podobu výzkumu, tak také podobu získaných informací.

Kromě zřejmých etických požadavků⁸ kladených na antropology, které spadají do proceduální etiky⁹ (Guillem – Gillam 2004: 12), vyvstává během výzkumného procesu otázka, která doposud nebyla v metodologii zvláště diskutovaná a je spíše ponechávána na antropologově svobodné vůli a uvážení: Jak moc by se měl antropolog svým výzkumným partnerům otevřít? Kolik informací o sobě by jim měl či může poskytnout? V tomto ohledu nelze určit jedinou správnou cestu či způsob – vše se odvíjí od osobnosti antropologa, od situace a prostředí, ve kterých se nachází, od rolí, které jsou mu v terénu přisuzovány či které z vlastní vůle zaujímá, od toho, jaký typ vztahu si se svými informátory přeje založit.

Pro osobní sebeotevření se v angličtině používá pojem *self-disclosure*. Sebeotevření spočívá ve sdílení vlastních zkušeností a zážitků týkajících se tématu, o něž se antropolog zajímá a které je předmětem jeho rozhovorů. Je

⁷ Mnohé situace z výzkumu si výzkumník vybavuje nejlépe díky tomu, že byly emočně vypjaté. Jedná se o eticky důležité okamžiky, jak nazvali Guillem a Gillam obtížné, nepředvídatelné situace, které se ve výzkumu objevují (Guillem – Gillam 1994: 12).

⁸ Viz Etický Kodex České asociace pro sociální antropologii, dostupné z http://www.casaonline.cz/?page_id=7, nebo Code of Ethics of the American Anthropological Association.

⁹ Guillem a Gillam rozlišují etiku proceduální, která se vztahuje k zachování důvěrnosti informací v rámci dodržování etických kodexů, a etikou v praxi, která je odvislá od výzkumníkovy reflexivity a je kontextuální.

vhodným nástrojem k vytvoření rapportu a posílení rovnocenného vztahu mezi výzkumníkem a informátorem (Liamputtong – Ezzy 2005: 23–28) a mezi feministickými antropoložkami je považováno za velmi efektivní výzkumnou praktiku (Oakley 1981: 30–35; Reinhartz 1992). Nicméně vždy záleží na podmínkách a okolnostech výzkumu a na uvážení samotného antropologa, nakolik se rozhodne svým informátorům otevřít a odhalit více ze svého charakteru a života. Dickson-Swiftová uvádí, že při výzkumu citlivých témat, jako jsou nemoc, zkušenost s domácím násilím či otázky života a smrti, může být užití metody sebeodhalení vhodnější než při výzkumech týkajících se méně citlivých témat (Dickson-Swift 2007: 331). Osobně se domnívám, že na druhou stranu existují výzkumná témata a situace, při kterých je sebeodhalení nevhodné a výzkumu může uškodit, a stejně tak témata, při kterých sebeodhalení není nutné. V mém vlastním výzkumu se však sebeodhalení ukázalo jako velmi přínosné. Pro lepší ilustraci uvádím úryvek z osobního terénního deníku:

Po rozhovoru se Sarou jsem zjistila, že když sama o tématu smrti a zkušenosti s ní něco povím, tak se víc rozpovídá i ona. Vyzkoušela jsem si to i u jiných informátorů. Ale je to logické. Lidé se mnou mluví o svých zkušenostech a sdílí je se mnou, a tak já sdílím své zkušenosti s nimi. A naopak. Všimla jsem si, že se sami cítí uvolněněji, když se dozví také něco ode mě. Když si normálně povídám s ostatními lidmi třeba na party, tak se vždycky dozvím víc, protože s nimi sdílím své názory, všichni jsme k sobě otevření. Ale při rozhovorech jsem si všimla, že někteří informátoři jsou nervózní jenom proto, že vědí, že jde o rozhovor, i přesto, že je polostrukturovaný. Když rozhovor pojmu více jako povídání si a já se jim také otevřu, má to úplně jiný průběh, jsou otevřenější, víc v pohodě, a já se dozvím víc. Když se mi informátoři svěřují o vlastních zkušenostech se smrtí, a to často není jednoduché pro ně, jak jsem si všimla, chci jim ukázat, že s nimi soucítím, chci jim dát najevo spoluúčast, pochopení. A to často dopadne tak, že jim sama povím, jaké mám s tímhle zkušenosti, jak to sama vnímám (terénní deník, zápis z 3. 3.2017)

K velmi podobným závěrům jsem dospěla během svého výzkumu mnohokrát. V tomto kontextu proto vnímám sebeotevření jako specifickou formu reciprocity, kdy antropolog a informátor sdílejí vlastní prožitky, zážitky a události ze svých životů, což má za následek prohloubení jejich vztahu a získání kvalitnějších dat. Takováto forma reciprocity může snížit hierarchickou pozici antropologa tak, že se z pozice někoho, kdo může být vnímán jako nadřazený, dostane do pozice kamaráda či společníka, který s informátorem sdílí. Sdílení je

tedy v tomto kontextu jádrem recipročního vztahu. V žádném směru se ve svém výzkumu nepovažuji za nezúčastněného pozorovatele. I když opouštím terén, tedy Mexico City, jsem stále v pravidelném kontaktu¹⁰ s většinou svých informátorů. Tato skutečnost vede k tomu, že navzájem sdílíme události svých životů, což napomáhá i k vytváření vzájemné důvěry, o jejíž důležitosti pojednávám v následující podkapitole. Když mě během psaní tohoto článku a disertace¹¹ zasáhla smrt mého strýce a o dva týdny později úmrtí dobré kamarádky, byli to právě moji mexičtí přátelé – informátoři, kteří mě až nevidaně psychicky podpořili. Jejich spoluúčast a empatie byla nesporná a nefalšovaná. V této souvislosti jsem si o to více uvědomila, jak velkou roli hraje povaha a hloubka vztahů, které si antropolog s informátory v terénu vytvoří. Pokud se opravdu účastní životů svých informátorů a daří se mu *merging into the culture*, dříve či později začne navazovat přátelství, která mu mohou usnadnit těžké chvíle v terénu a leckdy i mimo něj. Antropolog se nikdy neobejde bez svých výzkumných partnerů, ale oni se obejdou bez něj. Tento nevyrovnaný vztah je proto běžně vyrovnáván finanční či materiální odměnou za poskytnutí rozhovoru, spoluúčast na některých akcích či za poskytnutí přístřeší. Taková odměna však dle mé vlastní zkušenosti může umocnit hierarchickou nadřazenost antropologa nad informátory. Jsem přesvědčena, že spoluúčast, projevení zájmu o životy informátorů, pomoc s každodenními povinnostmi a schopnost empatie jsou důležitými a často nezbytnými prvky vyrovnané reciprocity mezi antropologem a jeho výzkumnými partnery. Sebeotevření přímo souvisí s dalšími třemi aspekty výzkumu, kterými jsou důvěra, emoční inteligence a empatie.

Důvěra a důvěryhodnost

Témata týkající se důvěry, přátelství a empatického přístupu k informátorům se dostaly do popředí v průběhu sedmdesátých let dvacátého století v souvislosti s přehodnocováním dosavadních antropologických metod a také v rámci feministické antropologie. Rolí emocí ve výzkumu se zabývala feministická antropologie (viz například články Kristin Blakelyové). Již Hortense Powdermakerová, jedna z feministických antropoložek, ve své práci *Cizinec a přítel* (Powdermaker 1966) zdůrazňuje nezbytnost citlivého a empatického přístupu k příslušníkům kultur, které studujeme. Navázání důvěry mezi výzkumníkem a informátorem

¹⁰ Přes Facebook, Skype a e-mail.

¹¹ Poté, co jsem pátým měsícem z Mexika zpět v České republice.

může být pro výzkumníka výzvou, neboť mnozí informátoři si uvědomují limity vztahu s výzkumníkem dobou terénního výzkumu (Chvistková 2004: 119; Matoušek 2004: 67).

Výzkumné partnery a informátory daleko více zajímá, kým výzkumník je, než to, co zkoumá. Zajímají se o to, zda mu můžou důvěřovat, co jim může nabídnout, a leckdy i to, jak jednoduše s ním mohou manipulovat. Budování vzájemné důvěry mezi antropologem a jeho výzkumnými partnery hraje důležitou roli zvláště v případech citlivých výzkumných témat. Bez ní mohou být informace, které antropolog od informátorů získá, velmi kusé a zavádějící. Získání důvěry informátorů může být obtížné, zároveň je však nezbytné. Důvěra je něco, co si antropolog nemůže vynutit. Její vznik a vývoj je závislý na vzájemných sympatiích, odvíjí se od antropologova chování k informátorům, od jeho otevřenosti a také schopnosti zachovat tajemství. Se vzájemnou důvěrou mezi antropologem a informátorem by se automaticky měla pojít mlčenlivost – pokud nás informátor požádá o to, abychom to, co nám sdělil, neříkali jeho blízkým (bez ohledu na to, zda se nás na danou věc ptají), zachováme se tak. Naši výzkumní partneři nám dávají nahlédnout do svých životů, v mnoha případech nám umožňují být přímo jejich součástí, jsou ochotni sdílet s námi velmi citlivé informace a leckdy bychom bez nich v terénu dost dobře fungovat nemohli. Nejen z těchto důvodů by měl být antropolog schopen prokázat určitý stupeň diskretnosti, respektu a ocenění toho, co pro něj jeho výzkumní partneři dělají. O důležitosti budování důvěry během výzkumu pojednává v kontextu vlastního výzkumu například Matoušek a tvrdí, že důvěru konstantně budujeme tím, že se s lidmi setkáváme pravidelně a udržujeme s nimi kontakt (Matoušek 2004: 64).

Dovoluji si říci, že v pár případech se mi podařilo navázat vzájemně důvěrný vztah s informátory, které nyní považuji za své přátele. Domnívám se, že tato povaha našeho vztahu způsobila, že se na mě průběžně obracejí, sami mě vyhledají a sdělují mi, co se u nich stalo nového v souvislosti se smrtí nebo co je v této souvislosti napadlo za téma k hovoru. Jednou jsem to byla já, kdo výzkumné partnery vyslechl a psychicky podpořil, jindy to zase byli oni, kteří mi radili, podporovali během některých nelehkých situací v terénu a pomáhali mi. Bez vytvoření vzájemné důvěry a prostoru podpory a sdílení emocí a prožitků by mohlo být velmi složité, ne-li nemožné, vytvořit vhodný narativní prostor mezi mnou a výzkumným partnerem. V takovém prostoru, kde má své místo autenticita obou stran doplněná o antropologovo sebepoznání, se pak otevírá možnost diskuze o takových životních situacích a zkušenostech informátorů, které sice mohou být důvěrné či vést k emočnímu vypětí, ale celému výzkumu

dávají daleko hlubší význam. Věřím, že bez vytvoření důvěry a emočního zapojení antropologa by byl výzkum zásadně ochuzený. Příkladem, který toto ilustruje, je část rozhovoru se Susanou,¹² který jsem si zaznamenala do svého terénního deníku:

Susana: S kamarády jsme říkali, že se zajímáš o zajímavé věci. Víš, tvoje téma výzkumu...

Já: Myslíš Día de Muertos, smrt, nacionalismus a tak...?

Susana: Ano. Ale...Někdy není jednoduché o tom mluvit. Je to takové zabarvené, politikou, historií...ale na tobě je poznat, že tě to opravdu zajímá. Posloucháš, a tak...

Já: (úsměv) To jsem ráda. Vy mně tu všichni moc pomáháte. A baví mě vás poslouchat.

Susana: (úsměv) Některé věci se těžko říkají. Ale já ti důvěřuju (zamyšleně) A bude to dobré pro tvoji práci... tak to dělám ráda.

V případě nejen Susany se mi osvědčilo, že vzájemná důvěra výzkumníka a informátora dopomůže k získání nových znalostí v terénu. Pár dní po výše uvedeném rozhovoru mi Susana ukázala fotku dědy, který zemřel před několika lety. Poznamenala, že na něj má moc dobré vzpomínky, ale že o jeho smrti s nikým předtím moc nemluvila. „Neměla jsem důvod. Možná... Ale ptej se mě na to, co chceš vědět. Neboj se, já ti povím, co můžu, důvěřuju ti.“ Takovéto ujištění od informátora směrem k antropologovi je pozitivním znakem, neboť to znamená, že má antropolog otevřenější pole působnosti. I v takové situaci by však nikdy neměl zapomínat na to, jak se jeho informátoři cítí. Stejně jako důležitost informovaného souhlasu a ohledy na přání informátorů by měl mít antropolog na paměti emoční bezpečí svých informátorů, zvláště pokud se zabývá citlivým tématem. V této chvíli se nabízí otázka etiky výzkumu a toho, co tak zvané vyzradit. Mnohokrát jsem se dostala do situací, kdy mi moji informátoři sdělili na začátku výzkumu něco jiného, než činili. Až po prohloubení našeho vztahu a posílení jejich důvěry ve mně svoje výpovědi necenzurovali a více sdělovali reálné pocity. Utváření bezpečného prostoru je jednou z klíčových částí intimního rozhovoru (Chvistková 2004: 119). Často však samotné téma výzkumu

¹² Susana (27 let) je návrhářkou a žije v Xochimilku. Seznámila jsem se s ní v roce 2017 při mém výzkumu, když jsem v Xochimilku hledala ubytování. Nějakou dobu jsem u Susany bydlela. Stala se moji informátorkou a do určité míry i kamarádkou.

nemusí být tabu, aby etnograf nedospěl během rozhovorů a zúčastňování se k citlivým životním momentům informátorů. Zatímco v těchto případech má však informátor víceméně na výběr (zda se o citlivé situaci zmíní), v případě, že se ho ptáte na vlastní zkušenost se smrtí, příliš na výběr nemá. Pochopitelně, má právo a může odmítnout vypovídat, může zalhat či jinak se vyhnout odpovědi. Ale samotná situace ho dostává do úplně jiné pozice, než kdyby ke smrti blízké osoby došel během hloubkového rozhovoru sám. Tuto skutečnost jsem si po celý čas výzkumu musela připomínat – věděla jsem, že se nemůžu z ničeho nic začít ptát na úmrtí blízkých osob, přinejmenším jsem takové počinání vnímala jako velmi necitlivé a neetické.

Empatie

Důležitou součástí budování důvěry mezi výzkumníkem a informátorem je schopnost empatie, neboli vcítění se do druhého, které je dosaženo skrze proces vytváření dialogu napříč rozdíly mezi nimi. Empatii můžeme charakterizovat jako zájem o druhé a uvědomování si jejich pocitů a potřeb. Součástí empatie je také schopnost porozumět sám sobě, jež úzce souvisí s porozuměním druhým a rozpoznáním dynamiky mocenských vztahů v oblasti výzkumu. Empatie spadá do jedné ze základních sociálních kompetencí a přímo souvisí s emoční inteligencí (Collins – Cooper 2014: 92). Emoční inteligence je charakterizována jako schopnost rozpoznat vlastní pocity a pocity druhých. Jedná se o soubor emočních kompetencí, které u výzkumníka velkou měrou ovlivňují samotný výzkum a mohou zlepšit vztah a komunikaci mezi výzkumníkem a informátorem. Dobře vyvinutá emoční inteligence podporuje schopnost výzkumníka komunikovat s účastníky výzkumu, reagovat během rozhovorů a eventuálně lépe porozumět světům, které výzkumní partneři obývají (ibid.: 13). Goleman rozděluje soubor emočních kompetencí na osobní a sociální. Osobní se vztahují ke schopnostem výzkumníka fungovat v rámci teoretických a epistemologických oblastí výzkumu, zatímco sociální kompetence pomáhají při zkoumání sociálních interakcí (Goleman 1995). Emoční inteligence dále zahrnuje pět hlavních kompetencí: sebeuvědomění, sebekontrola, motivace, empatie a sociální dovednosti, přičemž první tři spadají pod osobní kompetence a poslední dvě do sociálních kompetencí (ibid.: 19). Ačkoliv se tyto výše uvedené charakteristiky mohou zdát poněkud rigidní, jsem přesvědčena, že začínající výzkumníky (antropology) dobře seznamuje s kompetencemi potřebnými pro úspěšný výzkum a může být vhodným vodítkem. V mém výzkumu se důležitost emoční inteligence ukázala

jako zásadní. Někteří moji výzkumní partneři byli smutní, pohroužení do sebe či jinak emotivní v souvislosti se vzpomínkami na úmrtí někoho blízkého. Pár z nich mi také přiznalo, že přemýšlet o smrti jim připomíná jejich vlastní smrt nebo životní situace, ve kterých podle jejich slov měli blízko smrti. Právě vyprávění o smrti blízkých, o tom, jak se se smrtí vyrovnávali, patřilo v mém výzkumu k největší emoční výzvě nejen pro mě samotnou, ale hlavně pro mé informátory. Emoce, která jednoznačně převládala, byl smutek, v některých případech také zlost či snaha popřít skutečnost. Každý z mých výzkumných partnerů má své vlastní způsoby vyrovnávání se smrtí a často se stávalo, že když mi o nich povídali, ptali se mě, jaké já mám v této oblasti zkušenosti. Tak trochu paradoxní se mi zdál fakt, že smrt je vlastně jediné, co nás všechny spojuje, bez ohledu na národnost, náboženské vyznání či kulturu, ve které jsme vyrůstali. V těchto chvílích jsem vnímala prohloubení spojení mezi mnou a informátorem a vzpomínala na dříve tolik opěvovanou „emoční odtažitost“ v rámci pozitivistického přístupu v terénu.

Vidíme tedy, že citlivost vůči emočním aspektům etnografické práce může podpořit dialog mezi výzkumníkem a informátorem a vynést na světlo skutečnosti, které by za jiných podmínek mohly zůstat skryté a výzkumník by se o nich nedozvěděl (Behar 1996: 14–16). Proces etnografování je věcí intuice a specifické sensibility (Cerwonka-Malkki 2007: 163). Empatii výzkumník projevuje verbálně (opatrné užití slov, slova uklidnění, povzbuzení) či neverbálně (oční kontakt, poslouchání se zaujetím, projevení soucitu a neodsuzování,...). Liehr toto nazývá „dělat empatii“ (Liehr 1989: 7–8). Ačkoliv tedy citlivost a vcítění se do informátorů může být považováno za etický problém, ve svém výzkumu ji považuji za přínosnou. Antropolog však musí nést epistemologickou zodpovědnost za vytváření emoční rovnováhy ve vztahu mezi ním a výzkumným partnerem a také si tak zvaně hlídat osobní hranice. Jde svým způsobem o vyrovnávací proces, „nebýt příliš odtažitý a zároveň příliš blízko“, což je svým způsobem ideál, kterému se ne vždy daří v terénu dostat. Pravidelný a blízký kontakt výzkumníka s výzkumnými partnery může představovat další etické dilema. Empatie navíc není totéž co přátelství, a vyvarovat se falešných přátelství je etické. V takovém případě považuji za nutnou schopnost sebereflexe. Nejenže by měl antropolog reflektovat dění kolem sebe a to, jak na své okolí svojí přítomností a chováním působí, ale měl by také reflektovat to, co se odehrává v něm samotném. Být člověkem znamená mít emoce (Denzin 1984: 43–45) a antropolog se nemůže odpojit od svých prožitků a emocí. Může si je však uvědomovat a brát v úvahu i to, jakým způsobem jeho emoce mohou ovlivňovat jeho

informátory. Myslím si také, že jsou situace, kdy je lepší vlastní emoce potlačit a zpracovat je nějakým přijatelnějším způsobem, než je ventilovat. Ani zdaleka nezastávám zde pozitivistický přístup typu – antropolog = robot, v tomto ohledu však souhlasím se Schutzem, který říká: „Během procesu osvojování si chování v hostující společnosti si výzkumník postupně osvojuje její vnitřní znalost (tedy znalost toho, jak zkoumanou společnost chápou informanti), což vytlačuje jeho předchozí vnější znalost. Tímto způsobem si zároveň osvojuje určitý druh objektivitu, který informátorům (členům zkoumané skupiny) není vlastní“ (Schutze in Bernard 2011). Určitý odstup je v hlavě antropologa přirozený, neboť nikdy se nestane součástí skupiny, kterou zkoumá, pokud její součástí nebyl (viz příklady výzkumů, kdy zkoumali vlastní společnost).

V této situaci nastupuje oboustranný proces uvědomování si reaktivity. Uvědomování si nejen toho, že jako výzkumníci ovlivňujeme svým jednáním a svojí přítomností ty, které studujeme, ale také o uvědomování si skutečnosti, jak prostředí výzkumu a ti, které studujeme, ovlivňují v našem výzkumu a našem konání nás. Nejenže pro náš výzkum má vysokou informativní hodnotu to, jak na přítomnost výzkumníka reagují naši informátoři (Hammersley – Atkinson 2007: 16). Podobně validní výpovědní hodnotu může mít i to, jak my sami vnímáme prostředí výzkumu a jak se vyrovnáváme s různorodými reakcemi, pocity, chováními a emocemi našich výzkumných partnerů. Spíše než se snažit reaktivitu eliminovat, je lepší jí porozumět. Porozumění sobě samému, svým motivům, pocitům a tomu, jakou roli hraje naše chování a naše osobnost v terénu, považuji za ústřední požadavek etnografického výzkumu. Uvedu příklad: vzhledem k předmětu výzkumu jsem musela brát ohled na emoční bezpečí svých informátorů. Ačkoliv většinou nedělalo potíže mluvit o smrti a umírání, během rozhovorů jsme se občas ocitli v situaci, kdy bylo znát, že na informátora doléhá určitá emoční tíha způsobená tématem hovoru. Některým se zalily oči slzami, jiní rychle utnuli hovor a přešli na jiné téma, které vůbec nesouviselo s položenou otázkou. Byli i tací, co situaci začali zesměšňovat.

Docházelo k situacím, kdy jsem měla připravenou schůzku kvůli rozhovoru, s informátorem jsme se sešli, já mu položila pár, spíše obecnějších či méně intimních otázek a nechala jej rozprávět se. Podle toho, jak se rozhovor ubíral dál, jsem se případně zeptala na citlivější otázky jako: máte zkušenosti se smrtí někoho blízkého? Anebo: jak jste se vyrovnávali se smrtí blízkého člověka? Zda se zeptám, nebo ještě nezeptám, hodně záviselo na tom, jak se informátor choval. Pokud jsem ze strany informátora vnímala nervozitu, odmítání otázky rozvíjet nebo vůbec odpovědět, dále jsem se nevyptávala. V mnoha případech

jsem se pak na výše uvedené citlivější otázky nikdy nezeptala napoprvé, pokud jsem informátora neznala. Věděla jsem, že takto si možná celý výzkum ztěžují či neúprosně prodlužují, ale raději jsem neměla odpověď žádnou, než tu, která by mohla být lživá či dotyčnému způsobovat problémy. Přesto jsem se nevyhnula emočně náročnějším situacím, na které jsem zprvu nebyla připravená. Až po několika hloubkových rozhovorech jsem se naučila, jak nakládat s takovými situacemi. Občas jsem však (včetně mých informátorů) čelila něčemu, co nazývám emoční zahlcení.

Na závěr této podkapitoly bych uvedla slova Dimitriny Spencerové, která říká, že reflexivita není kompletní, pokud nezahrnuje emoční reflexivitu, což je velmi složitý proces a na výzkumníka klade vážné požadavky sebepoznání – nejen z hlediska pozice, kterou zaujímá, ale také z pohledu našich tělesných a psychologických sklonů a dynamiky našeho vnitřního já (Spencer 2010: 32).

Emoční zahlcení

Virginia Dickson-Swiftová pojednává o situacích a emočních výzvách, kterým výzkumníci čelí při výzkumech citlivých témat. Ačkoliv se autorka věnuje hlavně výzkumům ve zdravotnictví, popisované stavy výzkumníků, které zde uvádí, prožívá spousta antropologů i při výzkumu jiných témat a v rozličných prostředích. Mnoho výzkumníků uvádí, že dříve či později na ně doléhá tíha výzkumu a každodenní kontakt s pacienty, kteří jim sdělují své bolesti, strachy a obavy ze smrti, má na ně negativní vliv. Výsledkem toho jsou například problémy se spánkem, emocionální změny a potřeba sociální podpory (Dickson-Swift 2007: 328). V kontextu svého výzkumu jsem se setkávala s velmi podobnými problémy. Výzkum pro mě v mnoha situacích představoval velké emoční vypětí. V některých chvílích mi připadalo, že toho vím až příliš, zvláště v situacích, kdy mi informátor vyprávěl o smrti blízké osoby před pár měsíci a celá záležitost byla ještě čerstvá.

Emoční zahlcení je pojem, kterým ve svém výzkumu nazývám situaci, kdy se výzkumník nachází po delší dobu ve stresové či psychicky jinak náročné situaci. Z tradiční antropologie je známý tak zvaný kulturní šok, kterému byli vystaveni antropologové provádějící výzkumy ve společnostech kulturně odlišných od jejich vlastních. Kulturní šok může být také provázen emočním zahlcením, kdy antropolog prožívá stavy strachu, úzkosti, bezmoci, odcizení, nepatřičnosti a často zničí jeho představu o vlastních schopnostech (Hammersley – Atkinson 2007: 151). Emoce a prožitky antropologa byly a jsou v takových

situacích často velmi intenzivní a konfrontace s cizí kulturou zesiluje antropologovo vnímání, které může mylně zaměnit s očekáváním, že pouhým přímým pozorováním odkryje sociální fakta a pravidla, protože „je přeci jasně vidět, co se zde odehrává (neboť je to tak odlišné od toho, na co jsem zvyklý).“

Po tom, co si antropolog v terénu zvyká, kulturní šok může postupně odeznívat. Emoční zahlcení však může být způsobeno nenadálými situacemi, které se v terénu vyskytnou, a také informacemi, které se výzkumník během výzkumu dozvídá. Já jsem prodělávala emoční zahlcení po některých rozhovorech s informátory, které se týkaly jejich zkušeností se smrtí, anebo když mě upozorňovali na nebezpečí a nástrahy velkoměsta. Občas se stávalo, že své vlastní strachy, vniklé na základě vlastních zkušeností, přenášeli na mě – více než často jsem od některých informátorů slyšala věty jako:

Nikdy nevíme, jak dlouho tu budeme.

Smrt čeká na každého z nás, co já vím, jestli tu zítra ještě budu. Nebo jestli tu bude můj přítel, moje mamka...

Podívej se na tohle video, tenhle člověk šel po ulici, kde chodíš každý den, a takhle ho zabili. Pistolí do zátylku a bylo!

Tyto výroky dokládají skutečnost, kterou jsem během výzkumu velmi silně vnímala: všechny mé informátory obklopovalo vědomí vlastní smrtelnosti a pomíjivosti života, se kterou jsem se v Čechách zatím nesetkala ani u starých lidí. Po krátkou dobu je možné takovou situaci tolerovat a být nadšený z takto vyzkoumaného jevu, po více než dvouměsíčním pobytu v terénu se však ukázalo, že taková skutečnost má na moji psychiku neblahý vliv. Moji přátelé a informátoři navíc věděli, že se zabývám smrtí, takže mi sami od sebe posílali články týkající se nejen svátku Día de los Muertos, ale také zemětřesení v Mexico City v roce 1985, které přineslo na tisíce obětí, fotografie Enrique Metinidese, který se proslavil jako fotograf zesnulých lidí při dopravních nehodách, a tak dále. Během vlastního výzkumu jsem se dostávala do situací, kdy jsem viděla sbírku kostí zesnulých lidí, otevřené a vybrané rakve a podobně. Nepřeháním, pokud tvrdím, že některé situace hraničily s morbiditou, a tato skutečnost vedla k emočnímu zahlcení, které ústilo v silnou potřebu se vzdálit, odjet z terénu pryč, nebo alespoň na pár dní výzkumu zanechat. S odstupem času však vidím, že tyto prožitky, i přes to, že mi občas výzkum ztěžovaly, mi na druhou stranu umožnily přiblížit se mým výzkumným partnerům a alespoň částečně sdílet jejich každodenně zakoušenou realitu. Podobnou zkušenost ostatně dokládá

i Renato Rosaldo. Pohroužení se do velkého smutku a zakoušení hněvu, jemuž Rosaldo čelil poté, co byl svědkem smrti vlastní manželky přímo v terénu, a sledování truchlících domorodců při smutečních obřadech mu pomohlo porozumět motivům Ilongotů, jejichž kulturu přijeli na ostrov Luzon studovat. Rosaldo si díky složité a emočně vypjaté zkušenosti uvědomil, že standardní zúčastněné pozorování jim neumožnilo adekvátně pochopit kulturu Ilongotů a že svým objektivistickým zaujetím zapomínali věnovat pozornost emocím. Toto prozření ovlivnilo nejen následující vývoj oboru,¹³ ale také Rosaldův náhled na to, jak emoce ovlivňují nás, výzkumníky, a vedlo k uvědomění, že emoce jsou nedílnou součástí výzkumu a nevyplácí se je přehlížet. Rosaldo pak poukázal na skutečnost, že antropologové studují pouze pravidla rituálního chování, zabývají se formalitou, vnějškem a obecnostmi a nezahrnují do svých výzkumů studium prožitků, emocí a spoustu podrobností ze života těch, které studují. Takové počínání vnímal jako nešťastné a chybné (Rosaldo 1988: 429–430). Jedním z hlavních prizmat revoluce v antropologické teorii kultury (Soukup 2005: 591), kterou Rosaldo svým postojem předznamenal, byl právě odklon od objektivity a příklon k subjektivitě¹⁴ a emocím. Norman Denzin byl přesvědčen, že etnografové by se měli posunout od tradičních, objektivních forem psaní o lidech k experimentálnějším textům, zahrnujících nejen autobiografii, ale také větší vyjádření emocí (Denzin 1997: 115, 143).

Způsoby, jak se vyrovnat s emocemi, které v nás probouzí výzkum, a jak tyto emoce využít k získání hlubšího vhledu během výzkumného procesu, bývají v etnografické literatuře často upozaděné (Behar 1996). Nejpravděpodobnější příčinou opomíjení emocí ve výzkumu se jeví skutečnost, že emoce bývají spojovány s iracionalitou, nevědeckostí, přílišnou subjektivitou. To vše může vést k podhodnocování emocí, které výzkumníci prožívají. Nicméně popírání emocí nemusí nutně vést k lepším výsledkům ve výzkumu. Jak uvádí James Davies v úvodu do publikace *Emotions in the Field*: „Emoce nejsou protichůdné myšlení nebo rozumu, ale jsou nevyčerpatelným zdrojem vhledů, který může doplnit tradiční metody antropologického výzkumu.“ Tato publikace je souborem etnografickým textů, jejichž autoři chtějí vrátit emoce z marginálního místa v rámci antropologického výzkumu, a také důkazem čím dál více rostoucího povědomí o skutečnosti, že kvalitativní výzkum je ztělesněnou zkušeností (*embodied*

¹³ Viz obrat k reflexi v rámci politiky reprezentace Marcus – Cushman 1983; Clifford 1988.

¹⁴ Subjektivita ve výzkumu nemusí být vždy vnímána jako nepřijatelná a nevhodná – James Davies tvrdí, že subjektivita, pokud je vhodně uchopena, může ve skutečnosti posílit validitu dat (Davies – Spencer 2010: 22–24).

experience) a že emoce výzkumníků jsou ovlivňovány tím, co zkoumají. Obrat k (sebe)reflexi v pracích představitelů nové etnografie se vyznačoval důrazem na zhodnocení toho, jak antropologův habitus ovlivňuje jeho chápání, interakci s informátory a výsledky jeho práce v terénu, ovšem zcela přehlédla a podhodnotil roli emočních stavů výzkumníka a to, jak umožňují, či naopak znemožňují porozumět tomu, co se v terénu odehrává (Davies – Spencer 2010: 19–23).

Emoce, stejně jako rozum, mohou pozitivně přispět k vysoce kvalitním výsledkům. Jde o to použít naše emoce inteligentně a vědomě (Gilbert 2001a: 11). Práce s vlastními emocemi ostře kontrastuje s tradičním pozitivistickým pojetím „dobrého“ výzkumu. S pocity, že výzkumníkům je povoleno pouze myslet, ale ne cítit (Campbell 2002: 16), již však dávno není součástí etnografického výzkumu. Současný etnografický výzkum naopak dovoluje zahrnout emoce a zkušenosti do výzkumu a osobní zkušenosti jsou zde centrální. Jak uvádí Peshkin, silné pocity doprovázejí většinu kvalitativních výzkumníků. Sám se snažil zjistit, jak pocity a emoce prožívané během výzkumu ovlivňují samotný výzkum, a definovat jejich spouštěče. Upozorňuje, že nejdůležitější je jejich uvědomění a analýza toho, jak jejich povaha a síla může ovlivnit terén (Peshkin 1991: 37–43).

Pokud chceme s vlastními emocemi vhodně pracovat, aniž bychom snížili relevantnost výsledků výzkumu, měli bychom je vhodně reflektovat. Uvědomovat si, jak nás jako výzkumníky ovlivňují a jakým způsobem mohou ovlivnit naše okolí, informátory a vztahy, které jsme v terénu navázali. Za největší emoční výzvu vlastního výzkumu považuji situace, které byly emočně vypjaté pro mé informátory nejen během našich rozhovorů, ale také v jejich životech. Sdílela jsem s nimi někdy jak volný čas, tak i příběhy jejich životů. V určitém smyslu si někteří z nich zvykli na to, že se mi můžou svěřovat se záležitostmi týkající se smrti a umírání. Postupně jsem se stala jakousi důvěrníci, aniž bych to tak původně zamýšlela. Díky této roli jsem měla možnost nahlédnout do těžkých chvil jejich životů. Mezi takové situace patří například den, kdy v rodině Gonzálezů zemřela fenka Camila a Hugo kvůli tomu několik dnů nejedl a navíc onemocněl, za pár měsíců pak zemřel na rakovinu hrtanu strýc, nebo když Carlosovi zemřel během mého výzkumu otec, když mi Sara vyprávěla o tom, jak se nestihla rozloučit s babičkou a jet s ní na poslední výlet, protože byla v době její smrti v Japonsku, anebo když se Ricardovi zdálo o jeho před pár lety zesnulému kamarádovi Danym a on kvůli tomu ráno plakal. Všechny tyto situace byly natolik smutné a intimní, že jsem chvílemi váhala, zda je vůbec do výzkumu zařadit, respektive zda se o nich takto zmiňovat. Připadala jsem si, že tím zrazuji své informátory a jejich soukromí. Díky těmto situacím jsem

nabyla zvláštního pocitu symbolické nadřazenosti, připadalo mi, že já ve skutečnosti těžím z osobní ztráty a bolesti mých výzkumných partnerů a přátel.¹⁵ Několikrát jsem se jich proto ptala, zda tyto skutečnosti můžu zveřejnit, a všichni mě několikrát ujistili, že ano, s častou poznámkou „vždyť to je život“. Když se mi potom svěřovali a svým způsobem u mě hledali útěchu a pochopení, vnímala jsem tuto svoji roli „zpovědnice“ jako přirozenou a správnou věc, jako něco, co je mojí povinností jim oplatit.¹⁶ Tato forma angažovanosti vycházela nejen z mých osobních, ale také z etických zásad a otázka, co mohu svým informátorům nabídnout já, mě provázela po celou dobu terénního výzkumu.

Emoce, která jednoznačně převažovala během mých rozhovorů s informátory, byl smutek, někdy bezmoc. Na druhé straně, při běžných činnostech, které jsem s některými z nich vykonávala, byla přítomna veselost až bezstarostnost. Všimla jsem si však, že tento hluboký rozdíl se časem pomalu zmenšoval. Čím více si zvykali na moji přítomnost a na to, že se jich ptám na věci spojené se smrtí, tím více mi připadalo, že se intenzita jak smutku, tak i veselosti, snižuje. Ptala jsem se sama sebe, zda je to tím, že si na mě zvykají, či zda je to ovlivněno jinými okolnostmi. Víím, že nešlo o momentální nálady či rozpoložení, protože jsem tuto tendenci vyzozorovala u asi dvanácti informátorů, se kterými jsem byla v pravidelném, někdy i každodenním kontaktu. Posléze jsem zjistila, že moje přítomnost a skutečnost, že jim naslouchám, má určitý terapeutický vliv, a proto se jejich zpočátku intenzivní emoce smutku zmírňovaly. Gustavo mi k tomu jednou řekl: „Víš, když jsem o tom mohl s tebou takhle mluvit, tak to bylo dobré. Možná to tak nevypadá, ale o těchto věcech moc nemluvíme. A já se pak cítil líp, už ta myšlenka na smrt nebyla taková ... asi znepokojující.“

Dalo by se říci, že po nějaké době, zejména po navázání dostatečné důvěry, ode mne někteří informátoři začali očekávat psychickou podporu. Užití slova „očekávat“ je v tomto kontextu možná mírně zavádějící, neboť ani jeden z informátorů nikdy vysloveně neřekl, že by ode mne emocionální podporu očekával. Nicméně tak usuzuji z jejich chování, když se na mě obraceli s otázkami nebo mi sdělovali strasti svého života. Z tohoto dovozují, že by tak nečinili,

¹⁵ Tato symbolická nadřazenost, nebo lépe symbolické násilí, však není pouze pocitem, ale faktem (Bourdieu – Waquant 1992). V mnoha směrech jsem v očích některých informátorů byla někým, kdo ekonomicky a symbolicky stojí na daleko vyšším stupni společenského žebříčku než oni sami (viz symbolický a kulturní kapitál, Bourdieu 1992), ačkoliv tomu tak ve skutečnosti být nemuselo (přinejmenším rozhodně ne ekonomicky). Problematika vztahů moci mezi antropologem a informátory se dostala do centra zájmu v osmdesátých letech (více viz Ryška 2010).

¹⁶ O povaze vztahů a s nimi souvisejícími recipročními závazky mezi výzkumníkem a jeho výzkumnými partnery pojednává například Tomáš Ryška (2010).

kdyby předpokládali, že jejich jednání zůstane bez odezvy. Samozřejmě jsem jim podporu poskytnout nemusela, ale připadalo by mi to nelidské, necitlivé a nesprávné. Ti informátoři, se kterými jsem nebyla v pravidelném kontaktu, dávali smutek najevo daleko méně. S některými z nich jsem navíc provedla rozhovor pouze jednou (na hřbitově, před hřbitovem, na ulici) a náš vztah byl logicky zásadně rozdílný. Na rozdíl od výzkumných partnerů, které jsem vídala opakovaně, ode mne nikdy neočekávali, ať už vědomě, či podvědomě, emocionální spoluúčast, podporu či ujištění, že bude lépe. Takové rozhovory se sice prováděly daleko lépe nejspíše oběma stranám, nicméně jejich výpovědní hodnota je podle mého názoru menší. Naopak rozhovory, při kterých docházelo k intenzivnějšímu projevu emocí a zároveň k větší emoční angažovanosti na mé straně, mi poskytly daleko lepší vhled do zkoumané problematiky.

Závěr

V tomto článku jsem se pokusila poukázat na skutečnost, že výzkumník zabývající se ve svém výzkumu citlivějšími tématy je vystaven mnoha výzvám, ať už se týkají vytváření rapportu, rozvíjení vztahů s výzkumnými partnery, pocitů smutku, viny, strachu a vyčerpání, či problémům týkajícím se jeho vlastních rolí v terénu. Mým cílem bylo poukázat na důležitost povahy vztahů mezi výzkumníkem a výzkumnými partnery a na aspekty, které jsou v tomto vztahu určující. Domnívám se, že je třeba více přemýšlet o vztazích v terénu, o poutech, která vznikají při výzkumu citlivých témat, jako je například smrt, a také o důležitosti empatie a spoluúčasti při rozhovorech, které se mohou dotknout velmi osobní roviny. V této závěrečné části bych ráda představila některé praktické rady, které se opírají o mé vlastní zkušenosti z terénu. Samozřejmě je třeba brát v úvahu kulturní a sociální kontext, ve kterém je výzkum prováděn. Nicméně se domnívám, že navržené postřehy mohou sloužit alespoň k zamyšlení.

Specifickou součástí výzkumů citlivých témat je emocionální vypětí. Na jednu stranu může být nápomocné – emocionální vypětí, které informátoři během vyprávění svých příběhů zažívali, mně upozornilo na významné aspekty jejich životů a kultury, které bych bez tohoto emočního zapojení nejspíše přehlédla.¹⁷ Na druhou stranu může komplikovat výzkum a životy našich informátorů.

¹⁷ Nejvíce viditelná byla tato skutečnost při sdílení zkušeností buď se smrtí blízkých, nebo při posledním zemětřesení v září roku 2017. Někteří informátoři pod vlivem intenzivních prožitků a emocí prozradili skutečnosti, o kterých jsem do té doby neměla ani tušení.

V tomto směru by měl mít výzkumník na paměti, že je pouze výzkumníkem, popřípadě známým či přítelem, ale rozhodně by neměl nahrazovat odbornou pomoc. Jednoduše řečeno, měl by být velmi dobře obeznámen se svými právy a povinnostmi. Stejně tak může emoční či psychické vypětí postihnout výzkumníka a mít vliv na jeho fyzické a mentální zdraví. S emočním vyčerpáním během výzkumu je třeba počítat a předem se na něj připravit, například praktikováním relaxačních technik a neignorováním tělesných signálů.

Rozhovory s informátory, které se týkají citlivých témat, je dobré ponechat na dobu, kdy se s informátory známe o něco lépe. Než přejdeme k otázkám, které se mohou informátora hlouběji osobně dotýkat, můžeme začít téma rozhovoru obecnějšími věcmi, na které se potřebujeme zeptat (například otázky na to, jak informátor slaví daný svátek, jak probíhal jeho den), a poté postupně navázat na problematické téma. Nikdy není na škodu přidat do rozhovoru i vlastní zkušenost či vyprávění o tom, co jsme zažili či jak jsme sami vnímali určitou situaci. V tomto směru by měl však mít výzkumník na paměti, že rozhovor není o něm, a nechat prostor především informátorovi. Zároveň je třeba dát si pozor na možné ovlivnění informátora vlastními názory či zkušenostmi – tato schopnost vyžaduje kromě dostatečné empatie také praxi. Informátor by neměl mít pocit, že ho výzkumník ovlivňuje, ale že se snaží vytvořit vzájemný prostor pro komunikaci a sdílení, včetně posílení vzájemné důvěry.

Pravdivost toho, co nám informátor sděluje, můžeme ověřit opakovanými dotazy na dané téma či situaci s časovým rozestupem. Osvědčilo se mi nechat si mezi více rozhovory s jedním informátorem dostatečný časový prostor (alespoň týden až dva) nejen pro zpracování získaných informací, ale také na to, aby se mohl informátor „uklidnit“, zpracovat vlastní emoce, které mohly díky rozhovoru vyplout na povrch. V tomto ohledu je zapotřebí určité senzitivity na odhadnutí toho, jak dlouho bude trvat, než bude informátor připraven o tématu znovu hovořit. V mezidobí (tedy mezi jednotlivými rozhovory) je dobré udržovat s informátory kontakt, pokud to situace dovolí, popřípadě jim být na blízku.

Opravdová a soustředěná pozornost je další vhodnou vlastností, pokud chceme z výzkumu vytěžit co nejvíce. Obzvláště to platí při jednání s informátory – nestačí být pozorný pouze při rozhovorech, ale také v běžném životě. Sledovat a vnímat, zda to, co nám informátoři říkají, je v souladu s tím, co dělají. Zda jejich činy souhlasí s osobním přesvědčením, které nám prezentují. Pokud v těchto věcech zjistíme rozpor, je namístě pátrat po příčině rozporu a vhodně se na něj informátora optat. On sám si někdy nemusí tento rozpor uvědomovat, ale právě analýza příčiny rozporu nás může dovést k zajímavým zjištěním.

V neposlední řadě by si měl výzkumník dávat pozor na „všeznákovství“, které může vést k odrazení výzkumných partnerů od dalších rozhovorů a vůbec od komunikace s výzkumníkem.¹⁸ Záměrem výše uvedených tipů a vůbec celého textu bylo nabídnout čtenáři – výzkumníkovi trochu odlišný pohled na metody výzkumu a přispět do českého akademického prostředí zatím ne příliš diskutovanou oblastí, jakou jsou citlivá témata a nakládání s emocemi ve výzkumu.

Petra Ponocná absolvovala bakalářské a magisterské studium sociální antropologie na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice. V současnosti je studentkou programu Obecná antropologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Ve svém výzkumu se zaměřuje na mexický svátek Día de Muertos a jeho současné proměny. Dalšími oblastmi zájmu autorky jsou zejména mexický nacionalismus, konstrukce národní a etnické identity a etnografie smrti a umírání. Kontakt: petra.ponocna@centrum.cz

Literatura

- Anzul, Margaret – Ely, Margot – Freidman Teri. 1991. *Doing Qualitative Research. Circles within Circles*. London: Routledge.
- Behar, Ruth. 1996. *The Vulnerable Observer. Anthropology that Breaks Your Heart*. Boston: Beacon.
- Bernard, H. Russell. 2011. *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*. Maryland: AltaMira.
- Blakely, Kristin. 2007. „Reflections on the Role of Emotion in Feminist Research.“ *International Journal of Qualitative Methods* 6, 2007, 2: 59–68.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre. 2003. „Participant Observation.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9, 2003, 2: 281–294.
- Bourgeois, Philippe. 2003. *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. New York: Cambridge UP.
- Brewer, John. 2000. *Ethnography*. Buckingham: Open UP.

¹⁸ Když jsem se v počátcích svého výzkumu intenzivně zabývala studiem historie Mexika, dostaly se mi do rukou knihy, jejichž autoři si v náhledu na některé historické momenty protirečili. Jeden z mých informátorů, vystudovaný historik, patří k jednomu z vyhraněnějších názorových proudů, co se mexické historie týče. V jedné z našich diskuzí jsem mu naznačila rozpor, o kterém jsem se dočetla na několika místech v různých publikacích, a on se začal hádat, později mě i srážet, s tvrzením, že „kdybych byla Mexičanka, uvidím to úplně jinak“. V rozhovoru o subjektivitě a objektivitě jsem s ním dále nepokračovala, ale uvědomila jsem si, že podobným tématům je s ním lepší se v tomto případě vyhybat, neboť tím může být ohrožen náš vztah a zároveň přístup k mnoha jiným informacím, které jsem díky tomuto informátorovi získala.

- Campbell, Rebecca. 2002. *Emotionally Involved. The Impact of Researching Rape*. New York: Routledge.
- Clifford, James. 1988. *The Predicament of Culture. Twentieth-century Ethnography, Literature and Art*. Cambridge: Harvard UP.
- Collins, S. Christopher – Cooper, E. Joanne. 2014. „Emotional Intelligence and the Qualitative Researcher.“ *International Journal of Qualitative Methods* 13, 2014, 1: 88–103.
- Davies, James – Spencer, Dimitrina (eds.). 2010. *Emotions in the Field. The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*. Stanford: Stanford P.
- Denzin, K. Norman. 1994. *On Understanding Emotions*. London: Transaction.
- Dickson-Swift, Virginia – James, L. Erica – Kippen, Sandra – Liamputtong, Pranee. 2007. „Doing Sensitive Reserach. What Challenges do Qualitative Researchers Face?“ *Qualitative Research* 7, 2007, 3: 327–353.
- Gilbert, Kathleen, R. 2001. „Introduction. Why Are We Interested in Emotions?“ Pp. 3–17 in Kathleen R. Gilbert (ed.): *The Emotional Nature of Qualitative Research*. New York: CRC Press.
- Goleman, Daniel. 1995. *Emotional intelligence*. New York: Bantam.
- Grygar, Jakub. 2016. *Děvušky a cigarety. O hranicích, migraci a moci*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hammersley, Martyn – Atkinson Paul. 2007. *Ethnography. Principles in Practice*. New York: Routledge.
- Chvístková, Lucie. 2004. „Výzkumný vztah jako sdílení zkušenosti s druhými lidmi.“ *Biograf* 2004, 35: nestránkováno.
- Kaufman, R. Sharon – Morgan, M. Lynn. 2005. „The Anthropology of the Beginnings and Ends of Life.“ *Annual Review of Anthropology* 34, 2005, 1: 317–341.
- Kleinman, Sherryl – Copp, Martha. 1993. *Emotions and Fieldwork*. London: Sage.
- Lee, M. Raymond. 1995. „Dangerous Fieldwork.“ *Qualitative Research Methods* 34, 1995: 1–86.
- Liehr, Patricia. 1989. „The Core of True Presence. A Loving Centre.“ *Nursing Science Quarterly* 2, 1989, 1: 7–8.
- Liamputtong, Pranee – Ezzy, Douglas. 2009. *Qualitative Research Methods*. South Melbourne: Oxford UP.
- Marcus, E. George – Cushman, Dick. 1982. „Ethnographies as Texts.“ *Annual Reviews of Anthropology* 11, 1982: 25–69.
- Matoušek, Petr. 2004. „Výzkumník v nebezpečném prostředí.“ *Biograf* 2004, 35: nestránkováno.
- Oakley, Anne. 1981. „Interviewing Women. A Contradiction in Terms.“ Pp. 30–61 in Helen Roberts (ed.): *Doing Feminist Research*. New York: Routledge.
- Palgi, Phyllis – Abramovitch, Henry. 1984. „Death. A Cross-Cultural Perspective.“ *Annual Review of Anthropology* 13, 1984, 1: 385–417.
- Patton, Q. Michael. 2015. *Qualitative Research and Evaluation Methods. Integrating Theory and Practice*. Thousand Oaks: Sage.
- Pavlásek, Michal – Nosková, Jana (eds.). 2013. *Když výzkum, tak kvalitativní. Serpentinami bádání v terénu*. Brno: Masarykova univerzita.

- Peshkin, Alan. 1991. *The Color of Strangers, the Color of Friends*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pitts, Margaret, Jane – Miller-Day, Michelle. 2007. „Upward Turning Points and Positive Rapport- development across Time in Researcher–Participant Relationships.“ *Qualitative Research* 7, 2007, 2: 177–201.
- Powdermaker, Hortense. 1933. *Life in Lesu. The Study of Melanesian Society in New Ireland*. London: Williams & Norgate.
- Powdermaker, Hortense. 1966. *Stranger and Friend. The Way of an Anthropologist*. New York: W. W. Norton & Co.
- Reinharz, Shulamit. 1992. *Feminist Methods in Social Research*. New York: Oxford UP.
- Rosaldo, Renato. 1988. „Death in The Ethnographic Present.“ *Poetics Today* 9, 1988, 2: 425–434.
- Ryška, Tomáš. 2010. „Angažovaná antropologie: Dar a jed.“ *Cargo* 1, 2010, 2: 27–48.
- Scheper-Hughes, Nancy. 1993. *Death Without Weeping. The Violence of Everyday Life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
- Scheper-Hughes, Nancy. 2000. „The Global Traffic in Human Organs.“ *Current Anthropology* 41, 2000, 2: 191–224.
- Scheper-Hughes, Nancy. 2004. „Parts Unknown. Undercover Ethnography of the Organs-Trafficking Underworld.“ *Ethnography* 5, 2004, 1: 29–73.
- Soukup, Václav. 2005. *Dějiny antropologie*. Praha: Karolinum.
- Spencer, Dimitrina. 2010. „Emotional Labour and Relational Observation in Anthropological Fieldwork.“ Pp. 1–48 in James Davies – Dimitrina Spencer (eds.): *Anthropological Fieldwork. A Relational Process*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Stöckelová, Tereza – Abu Ghosh, Yasar (eds.). 2013. *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Tedlock, Barbara. 1991. „From Participant Observation to the Observation of Participation. The Emergence of Narrative Ethnography.“ *Journal of Anthropological Research* 47, 1991, 1: 69–94.